

УДК 903.5 (395)

Болтрик Ю. В.

КУЛЬТОВІ СПОРУДИ СТЕПОВОЇ СКІФІЇ

Статтю присвячено виокремленню з масиву поховальних пам'яток залишків культових споруд скіфів. Розглянуто дві форми проявів обрядових дій: явні - насипи без ознак поховань, культові майданчики, обмежені рівчаками чи колом з каміння; а також потаємні — так звані «нори» - катакомби та ями з бофрами. Зроблено спробу співвіднесення певних споруд з культом бога війни Арес.

Проривом у дослідженні культових споруд Європи доби заліза стала монографія І. П. Русанової [1]. Пошук автором витоків сакральної сфери слов'ян у культовій діяльності сусідніх етносів відкрив широку панораму язичницьких святилищ Європи. Проте до цієї добірки ще слід долучити і культові споруди Степової Скіфії.

Залишки цих споруд чи святилищ останніми роками почали вирізняти в масиві курганів степових просторів Євразії. Зовні схожі на курганні пагорби, вони вирізняються лише під час розкопок, привертаючи до себе увагу відсутністю ознак поховань та наявністю залишків ритуальних дій у вигляді вогнищ, кісток тварин, кам'яної скульптури, уламків посуду. Від складної та строкатої культової практики номадів Скіфії до нас дійшли дві форми матеріальних проявів культових обрядів: явні - насипи без ознак поховань та культові майданчики, обмежені рівчаками чи колом з каміння; а також потаємні - так звані «нори» - катакомби та ями з бофрами.

Насипи без ознак поховань. Місця відправлення культів, жертovníки, святилища на городищах доби раннього заліза лісостепової частини України відомі досить давно [2-4]. У масиві курганів Степової Скіфії культові споруди почали виділяти пізніше завдяки суцільним дослідженням усіх насипів могильників, що опинялись у зонах меліорації.

На євразійських просторах численні кам'яні святилища збереглися на плато Устюрт (між Каспійським та Аральським морями). Тут жертovníки (кам'яні чаші та столи), поминальні та куль-

тові місця функціонували з IV ст. до н. е. до III ст. н. е. [5]. Усі ці об'єкти супроводжує кам'яна скульптура: від менгірів до антропоморфних статуй [6]. У Південному Приураллі та Туркменії зафіксовано земляні культові споруди-огорожі - «храми вогню» [7-9].

На Кубані в семи насипах Ульської групи вбачають святилища. До того ж одне з них (УП 1/1981) узгоджується з інформацією Геродота [VI, 62], оскільки в одного з двох скелетів молодих людей нема правиці, кістки якої лежали окремо в іншій частині споруди [10].

У Надазов'ї біля с. Кременівка відкрито комплекс з двох платформ, складених із гранітних брил. Знахідки свідчать, що ці споруди функціонували тривалий час - з V до III ст. до н. е. [11]. Цілком вірогідно, що, крім цього комплексу, в Надазов'ї існували й інші. Діяльність скіфів та сарматів засвідчується, за нашими спостереженнями, на супердовгому насипу Канат Могили (довжина 600 м) залишками розбитих амфор [12]. До того ж, слід зауважити, що в тюркській мові слово «канат» означає кров. Ці обставини акцентують сакральне ставлення до цієї унікальної споруди протягом тривалого часу.

Для культових відправ обиралися не лише довгі, а й «звичайні» круглі, проте дуже великі насипи. На правому березі Дністровського лиману (в місці його з'єднання з морем), біля с. Прибрежне, є 10-метровий курган доби бронзи. В його західній полі відкрито жертovníк середини IV ст. до н. е., що являв собою ділянку площею 150-170 м², вкриту уламками амфор

(близько 100 посудин). З жертovníком пов'язана скриня з кам'яних плит та офіра - молода жінка розчленована на п'ять частин [13]. Жертovníк розташований неподалік Гермонактового селища та Тіри. Залишити його могли як скіфи, так і греки. Але важливо інше - існувала традиція будувати сакральні об'єкти на курганах попередніх часів.

У районі порогів на лівобережжі Дніпра, поруч з с. Ясинувате, відкрито споруду з кам'яним панциром без ознак поховань. Знайдені тут п'ять менгіроподібних брил були викладені в широтному напрямку, до того ж одна з брил у центрі споруди виявилась кам'яною скульптурою з прокресленими зображеннями обличчя, ритона в руці, пояса з акінаком [14]. На правобережжі, біля с. Верхня Тарасівка (к. 47) під плямою світлої глини досліджено скіфський кільцевий рів, у його заповненні біля перемичок знайдено кістки коня та бика. Поховань у кургані нема, але в центрі поруч із скупченням вапняку (залишки вимощування) стирчав уламок леза меча завдовжки 20 см [15]. Схожу картину зафіксовано на кургані доби бронзи біля с. Ізобільне на Нікопольщині, де в центрі насипу під купою кісток тварин знайдено встромленого залізного меча [16]. Рів з битими амфорами без скіфського поховання простежили також на кургані доби бронзи біля с. Водославка на півдні Херсонщини. Цей курган (№ 14) був передостаннім у могильнику з 15 насипів, які утворювали довгий ланцюжок, і цікаво, що у верхівку сьомого від нього, найбільшого насипу, було вбито залізну сокиру [17]. На вододілі Великого та Малого Утлюків в Надазов'ї, біля містечка Якимівка, нами досліджено комплекс із двох порожніх курганів. У спорудах, обмежених кільцевими ровами, знайдено уламки ліпних посудин, амфор та червоноглиняного глека, що мали сліди золи та сажі. Керамічний комплекс позначає широкий хронологічний діапазон (з V до II ст. до н. е.), що вказує на тривалий термін користування святилищами [18].

У середньому Побужжі, у могильнику з 27 насипів біля с. Кальник, В. Б. Антоновичем відкрито дві споруди IV ст. до н. е. не поховального призначення. Під одним насипом відкрито квадратну яму з дерев'яним помостом на палях, над яким був шар вапна та багато вугілля. А у заповненні ями - три списи, посуд, бронзові прикраси, черепи вола та бика, кістки тварин. Складнішою була конструкція іншої споруди. Під насипом відкрили дерев'яну платформу, що оточувала велику яму з багатшаровим дерев'яним накатом, над якою зведено конусоподібне дерев'яне

шатро. В ямі встановлено дерев'яну конструкцію з трьох концентричних прямокутників, де в заповненні знайдено частину скелета людини кілька кісток тварин та 20 вістер стріл [19]. Біля с. Редвинці І. С. Винокур та А. Ф. Гуцал дослідили під насипом кургану круглу дерев'яну споруду без ознак поховання, але зі зброєю скіфського типу [20].

У нижній течії Південного Бугу, біля Соколової Могили (відомої похованням заможної сарматки), досліджено три насипи (Ковалівка гр. 8, к. 2, 7, 8), що стояли поруч. Всі вони були без могил. Під одним з них залишилися сліди кам'яної споруди та кладки з уламків гераклеїських, синопських та фасоських амфор IV ст. до н. е., а також рештки залізного предмета, можливо, меча (?). В двох інших насипах знайдено фрагменти амфор та каміння [21]. Культовий комплекс з трьох кам'яних викладок в оточенні 50 курганів було розкопано на Інгульті біля с. Нововасилівка (к. 36 та 38). Під однією викладкою з плаского каміння було знайдено п'ять розбитих ліпних посудин та уламки античної кераміки. Дві інші викладки, круглі в плані, з'єднувались між собою, їх зовнішній контур було обмежено вертикальними плитами. Північна викладка мала одне кільце вкопаних плит, тоді як південну оточували два концентричних кільця. У середині цих кілець на камінні виявлено залишки вогнищ та деревне вугілля [22]. У кургані 9 цієї ж групи, на брилах крєпиди, було знайдено широко відому тепер вапнякову статую озброєного скіфа [23]. З деякими сумнівами цей курган та сусідній 9а (останній, на жаль, через відсутність поховань не включено до звіту, він відомий лише за планом групи) можна вважати культовим комплексом. Впевненості в цьому додають (незважаючи на наявність могили V ст.) прикраси зброї коня III—II ст. до н. е. [24], знайдені поруч зі статуєю серед каміння в західному секторі кургану 9. Незвичайність ситуації посилюють і сім списів, встромлених навколо могильної ями [25]. Зазначимо, що парне розташування насипів та тривалість використання комплексу нагадують ситуацію в Кременівці, яку залучають до ряду культових споруд [26].

У межах Дніпро-Молочанського межиріччя відомо сім об'єктів, які можна пов'язувати з культовими спорудами. Є підстави одне з них - к. 7 ур. Носаки - вважати святилищем Арея, згадуване Геродотом (рис. 1, б) [27]. Інші - Первوماївка, Софіївка та Тимошівка являли собою якісь культові споруди, що, можливо, теж використовувалися для вшанування бога війни. П'ятий комплекс цього ряду, на нашу думку,

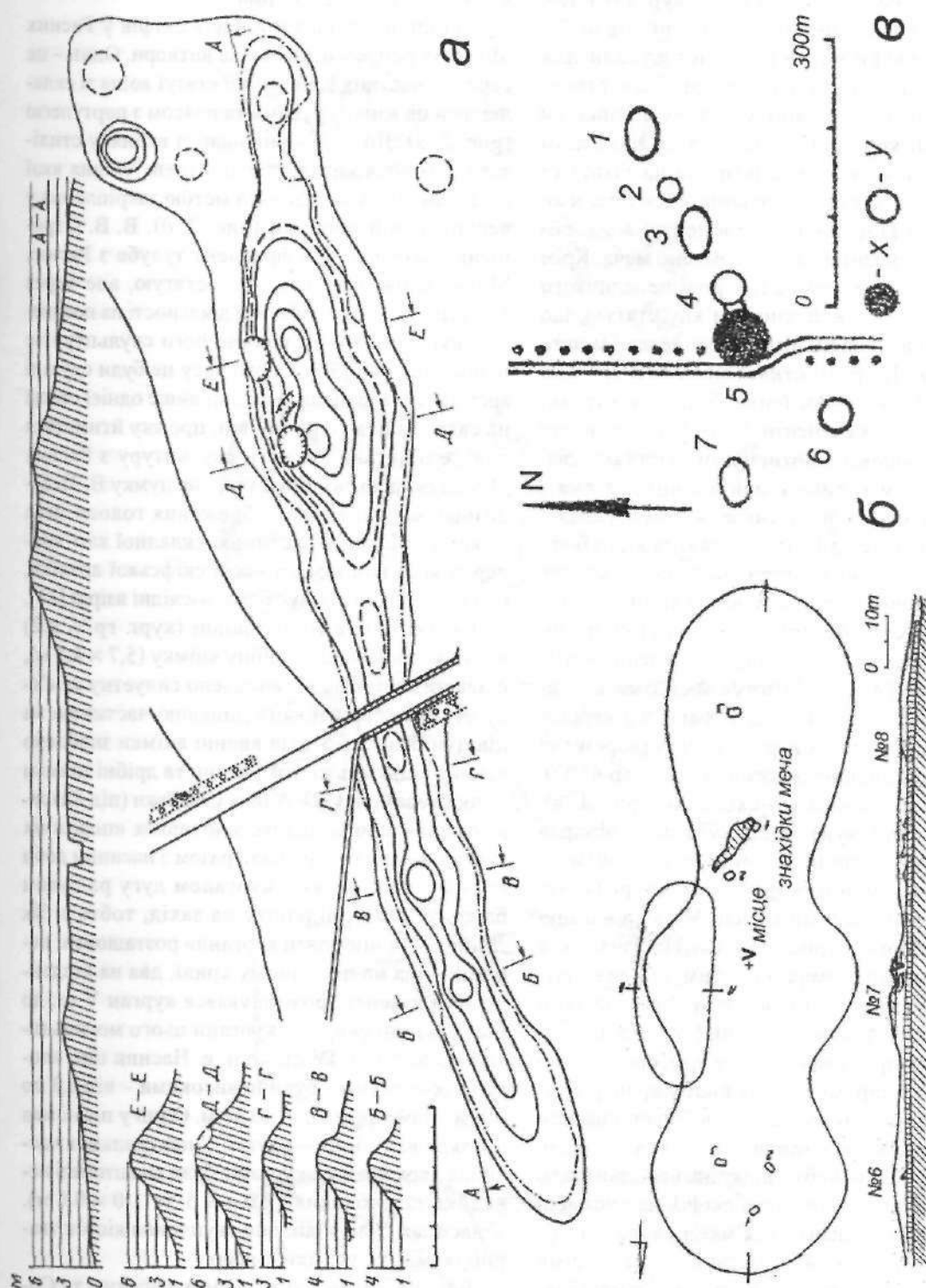

Рис. 1. Зразки культових споруд: а – план та перетини найдовшого кургану України – Канат-Могили; б – план та перетин курганів 6-8 в урочищі Носаки біля с. Балки Василівського району Запорізької обл.; в – план курганів групи «Ряні могили» біля с. Балки Василівського району Запорізької обл.; г – курган катакомбового часу, у – курган зрубної культури

існував на довгому кургані групи «Рясних могил» біля с. Балки. Шостий та сьомий комплекси розташовані біля кургану Верхній Рогачик. Незважаючи на те, що біля цього кургану є три довгі могили доби бронзи [28], а кургани подібної форми скіфи часто використовували для культових відправ, усе ж на південь від кургану-лідера було влаштовано культову площадку (к. 21), обмежену кільцевим ровом діаметром 15 м, який мав два вузькі розриви на заході та сході. Ця площадка нагадує комплекси Верхньої Тарасівки та Ізобільного, де в центрі кола, обмеженого рівчаком, було встромлено меч. Крім того, поруч з курганом 21, у рові невеличкого кургану 22, було знайдено кам'яну статую, що підсилювала сакральність комплексу. Інший комплекс (к. 12) розмістився майже впритул до насипу Верхнього Рогачика. У цьому кургані є три незвичайних елементи. У північно-західному секторі розташовані: чотири ями з кістками тварин (і черепом корови в одній з них) та яма з підбоям, що має дві ніші (імітація двох паралельних ходів?). У центрі - підквадратна яма з бофром, а поряд з нею залишки чи то поховальної, чи то культової споруди у вигляді витягнутої катакомби. Хоча, як для поховальної споруди, вона має нетипову орієнтацію - на південний схід.

Комплекс Рясних Моги́л складається з чотирьох довгих (найбільший з них має дві вершини) та двох звичайних курганів, що утворювали ланцюжок загальною довжиною близько 450 м, орієнтований у напрямку схід-захід (рис. 1, в). Скіфи використовували для культових відправ ансамбль, збудований їхніми попередниками - носіями катакомбної та зрубної культур. За схемою свого розташування Рясні Могили нагадують Канат-Моги́лу (рис. 1, а), але відрізняються від неї меншими розмірами та тим, що, за винятком двох курганів, вони не з'єднуються краями своїх насипів. Ансамбль Рясних Моги́л, на відміну від його приазовського аналога, орієнтовано в західному напрямку, бо на цьому краю розташовано найбільший курган та два сусідні насипи обабіч нього. Розташування останніх було таким, що насип-лідер начебто відкривався променем сонця, що сідає. Діяльність скіфів на ансамблі Рясних Моги́л позначається материковою добувкою валу між к. 4-5 та двома знахідками скіфської скульптури на північному схилі більшого насипу [29]. Сумнівами відносно часу виникнення материкової лінзи можна знехтувати за аналогією з к. 7 ур. Носаки. Там глина перекидає скіфський меч і походить з ями резервату під східною полою, а на Рясних Могилах є дві ями подібного призначення на південь

від валу. Крім того, використання глини (коли це не викид з могильної ями) є нетиповим явищем у поховальній практиці, тоді як наявність її в тілі культових споруд - норма.

Залишки скульптури часів скіфів у Рясних Могилах репрезентують два витвори. Один - це середня частина вапнякової статуї воїна зі складеними на животі руками та поясом з портупеею (рис. 2, а). Другий - виконана з вапняку стилізована голова хижої тварини (лева?), шия якої підтесана конусоподібно з метою закріплення у вертикальній площині (рис. 2, д). В. В. Отрошенко зазначає, що фрагмент тулуба з Рясних Моги́л схожий на скіфську статую, але через відсутність ознак скіфської діяльності на поєднаних курганах (4-5), вважає його скульптурою пізньої бронзи [30]. Свого часу це були слушні аргументи, але після знахідки лише однієї статуї на святилищі в Первомаївці, про яку йтиметься далі, є підстави вважати скульптуру з Рясних Моги́л скіфською. Крім того, на думку В. П. Білозора, скульптурне зображення голови лева з Рясних Моги́л є частиною складної кам'яно-дерев'яної композиції часів скіфської архаїки, реплікою, що наслідує близькосхідні взірці [31].

Святилище в Первомаївці (кург. гр. V, к. 2) являло собою чашоподібну виїмку (5,7 x 4,5 м), в центрі якої було встановлено силуетну кам'яну статую, орієнтовану лицевою частиною на північний захід. У заповненні виїмки знайдено велику кількість кісток тварин та дрібні уламки ліпної кераміки [32]. А біля Софіївки (під Каховкою) виявлено комплекс з чотирьох «порожніх курганів», що утворювали разом з насипом доби бронзи та скіфським курганом дугу радіусом близько 200 м, відкриту на захід, тобто в бік Дніпра. Тут «порожні кургани» розташовані парами - два на північному крилі, два на південному, а в центрі розміщувався курган V ст. до н. е. Всі інші скіфські кургани цього могильника належали до IV ст. до н. е. Насипи цих «порожніх курганів» були невисокими - від 0,3 до 0,8 м, діаметром від 6 до 34 м. Один у плані мав вигляд овалу, інші - круглі. У центральних частинах двох крайніх курганів були влаштовані невеликі заглиблення (2,0 x 1,5 та 1,0 x 0,8 м). У насипах було знайдено скупчення кісток тварин, каміння, уламки амфор.

Багато спільного з Первомаївським та Софіївським комплексами має святилище біля с. Ясиноватого, хоча важко пов'язати їх з будь-яким культом. Утім, великі розміри (йдеться про загальну довжину) двох перших комплексів дають підстави висловити досить обережне припущення про вірогідну причетність

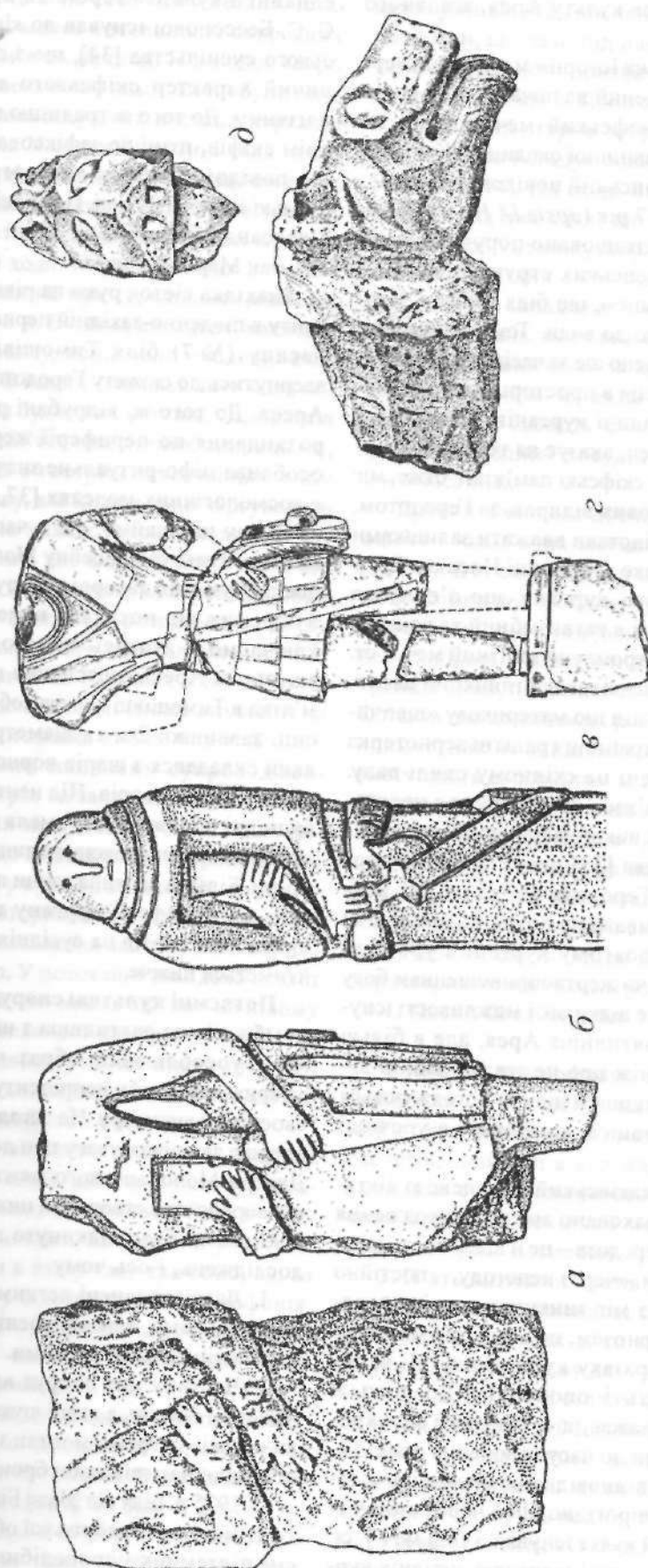

Рис. 2. Зразки скіфської кам'яної скульптури: а – середня частина вапнякової статуї з «Рясних могил» (к. 5); б – с. Чорноморське, Крим; в – с. Семенівка, Херсонська губ.; г – с. Прип'яті (к. 2/1980), Крим; д – вапнякова вставка до дерев'яної композиції(?) у вигляді голови лева(?) з «Рясних могил» (к. 5)

цих споруд до відправ культу Арея, згаданого Геродотом.

Інформацію «батька історії» мав би підтвердити випадково знайдений на початку 50-х років XX ст. бронзовий скіфський меч в окопі на Могили «Баба» біля північної околиці с. Капулівка. Про це О. В. Бодянський повідомляє в своєму щоденнику за 1957 рік (*архів ІА НАНУ 1957/10-6*). Цей курган розташований поруч з однією з центральних поселенських структур Скіфії - Капулівським городищем, що біля гирла р. Чортотлик, тобто близько до води. Тому, найімовірніше його основу зведено ще за часів доби бронзи, оскільки ключові місця в просторі використовували ще перші будівничі курганів. Матеріал, з якого виготовлено меч, вказує на те, що він давніший за навколишні скіфські пам'ятки, отже, міг бути об'єктом культових відправ, за Геродотом.

Існують вагомі підстави вважати залишками вівтаря Арея комплекс в урочищі Носаки. Тут у гребінь валу довгого кургану, що з'єднував його частини, зведені в катакомбний та ранньозрубний час, було встромлено залізний меч V ст. до н. е. Згодом над мечем звели глиняний насип. Слід зауважити, що під цю материкову «шапчину», окрім меча, потрапили гранітні зернотерка та розтирар, знайдені на східному схилі валу. Припущення про зв'язок цієї споруди з проявами культу Арея [27] викликало певні заперечення у А. Ю. Алексеева [33] через неповну узгодженість з описом Геродота (IV, 62). С. С. Бессонова має більш виважену позицію, вважаючи меч, знайдений в довгому кургані в урочищі Носаки, кенотафом чи жертвоприношенням богу війни. Проте вона не відкидає і можливості існування номового святилища Арея, але в більш спрощеній версії, ніж про це згадує давній автор [34]. Деякі дослідники цілком погоджуються з нашою інтерпретацією комплексу в урочищі Носаки [35].

Пов'язуючи носаківський комплекс із вівтарем Арея, нами враховано значні розходження з повідомленням Геродота - це й відсутність хмизу, який, між іншим, «через непогоду... постійно осідає», тому хмиз міг зникнути зовсім, перетворившись на чорнозем; це і меч, що має бути встромлений у верхівку купи хмизу. Ці ж обставини бентежать і опонентів. До того ж А. Ю. Алексеев вважає, що, оскільки меч хронологічно близький до часу створення праці Геродота, то він не відповідає визначенню «старий». Але цілком вірогідно, що і через сторіччя після Геродота цей культ існував, і тоді меч V ст. був старовинним щодо інвентарю сусідніх курганів IV ст. до н. е. Культ скіфського Арея в по-

єднанні з культом героїв та вождів, на думку С. С. Бессонової існував до кінця історії скіфського суспільства [34], що з огляду на воєнний характер скіфського етносу є цілком логічним. До того ж традицію шанування меча, крім скіфів, пізніше зафіксовано в аланів, про що повідомляють як давньогрецькі, так і латинські автори (Лукіан, Помпоній Мела, Климент Олександрійський, Гай Юлій Солін, Арнобій, Амміан Марцелін та ін.).

Знахідка кісток руки на рівні давнього горизонту в південно-західній периферії порожнього насипу (№ 7) біля Тимошівки змушує знов звернутись до сюжету Геродота про вшанування Ареса. До того ж, відрубані руки, як і факт їх розкидання по периферії жертовника, мають особливе міфо-ритуальне значення і своє місце в космологічних моделях [37, 38]. На противагу цьому нагадаймо, що в частині могил катакомбної культури басейну Молочної, свого часу досліджуваних автором, відрубані руки лежать в окремих від поховань камерах. Тому не виключаємо і якогось іншого, не пов'язаного з культом Ареса, пояснення цієї знахідки. Пам'ятка в Тимошівці являла собою сплюснений насип, заввишки 2 м та діаметром близько 50 м, який складався з шарів чорнозему та глиняних лінз різних кольорів. Під центром цього насипу були дві порожні ями - мала та велика, наявністю яких можна пояснити лише малу частку лінз глини. Більша частина глини походить із поглиблень на периферії кургану та, можливо, була принесена з лазів на сусідніх курганах, про які йтиметься нижче.

Потаємні культові споруди - «нори»-катакомби. Якщо святилища з насипами до певної міри уособлювали образ чи ідею гори, то «нори»-катакомби репрезентували печеру, тобто своєрідну антигору. На загадкові підземні ходи вперше звернули увагу при дослідженні пам'яток Дніпро-Молочанського межиріччя. Зазначимо, що версію про створення цих ходів давніми грабіжниками було відкинуто ще під час перших досліджень, і ось чому.

1. Лази заповнені легким ґрунтом чи закладені вальками, а не замулені, як це трапляється з грабіжницькими дудками.

2. Частину цих споруд влаштовано в курганах доби бронзи, а давні шукачі скарбів відрізняли «свіжі» скіфські могили з коштовностями від «старих» насипів доби бронзи.

У 1975 р. біля сіл Мала Білозірка, Михайлівка та Тимошівка Запорізької обл. було досліджено сім підземних нороподібних ходів скіфського часу [39, 40]. Ці, як тоді здавалось, поховальні

споруди, привертати до себе увагу незвичністю форм, що на тлі малої чисельності скіфських поховальних пам'яток на сході Північної Таврії [41], були особливо помітними. Вони були впущені до вже давно існуючих насипів курганів зрубної культури. У верхній частині являли собою круглі або підпрямокутні в плані ями, які нагадували вхідні шахти скіфських могил, але в придонній частині від них відходили один чи два нороподібні ходи. Параметри цих лазів сягали 6-11 м довжини, при середньому діаметрі 1 м та глибині 3-5 м. В одних випадках, коли дно круто падало донизу, вони мало численні сходинки-полички. В інших – долівка лазу мала повільний нахил без будь-яких уступів. Стіни лазів зберегли відбитки теслоподібних знарядь чи, навпаки, знарядь з гострим закінченням типу кловця або акінаку, але інколи вони чергувались із слідами пазурів хижих тварин (вовка чи лисиці). Ця обставина дає змогу припустити, що людина частково використовувала реальні нори тваринного світу шляхом їх розширення, на що в певних випадках вказує і розгалуженість мережі ходів під курганом. У деяких з цих об'єктів були поховання, влаштовані (може впущені) на початку ходу (Тимошівка к. 8 п. 4 та к. 9 п. 6), із досить скромним майновим супроводженням – вістрями стріл та залишками шкаралупи яєць. Останні були знайдені в п. 5 к. 31 біля Великої Білозірки, що являло собою нороподібний лаз, влаштований у кургані катакомбної культури. Це комплекс вторинного використання, оскільки на момент поховання частину його порожнини було засипано. У похованні знайдено скелет жінки 30-40 років, що лежав зібгано на лівому боці, поперек невеличкої камери, головою на північ. Час поховання визначає ніжка античної амфори. Від жертвовної їжі залишилися кістки дрібної рогатої худоби та 11 яєць качки (?).

Щось точніше відносно похованих сказати важко. Зазначимо лише, що в к. 9 біля с. Тимошівка небіжчик лежав на правому боці з частково підігнутими ногами, загорнутий у мачулу, ноги його входили в отвір лазу так само, як, за описом Павсанія, у шукача оракулів Трофонія. Небіжчика в лазі сусіднього кургану (№ 8) в тому ж пункті – чоловіка зрілого віку, було знайдено у такій самій позі.

Згодом лаз-нори відкрили в таких пам'ятках: с. Високе (к. 1, 6), с. Пришиб (к. 4), ст. Бурчак (к. 10) с. Таврія (к. 6), біля м. Василівка (к. 7) та спіралеподібний хід в к. 14 біля с. Заповітне. Після відкриття нами в 1988 р. в кургані Кара-Тюбе східного лазу (рис. 3, б) (завглибшки 15,85 м), культове призначення якого не викли-

кало сумнівів [42], дослідники почали схилитись до думки, що лазі під насипами могил є об'єктами сакрального призначення [43-45]. До того ж у лазі к. 4 біля с. Пришиб знайдено виліплене з глини скульптурне зображення голови хижої тварини, що нагадує вовка чи лисицю (а може, собаку?) [44]. На сході Запорізької області дослідили ще два лазі, що разом з іншими курганними об'єктами утворювали великі культові комплекси. Один з них біля с. Луганське Розівського р-ну складався з прямокутної ями без ознак поховань, порожньої ями з підбоям, круглої кам'яної викладки та лазу загальною довжиною близько 6 м, на вході до якого було покладено собаку. Єдність комплексу підкреслюють фрагменти однієї посудини, знайдені в різних його частинах.

Другий комплекс досліджено в кургані біля однієї з «кам'яних могил» – Бельмак-Могили (324 м). Він складався зі споруди, яку утворювали чотири необроблені брили граніту, та чотириметрової ями з підбоям, дно якої було вистелено шкірою. У центрі підбоя лежали три ряди хребців вівці, під стінкою – кістки тварини [45]. Останні два комплекси, розташовані в найбільш прикметних за ландшафтом місцях Надазов'я, виступають своєрідним містком між спорудами Північної Таврії та унікальним комплексом Двогорбої Могили (рис. 3, а) [46]. На наш погляд, цю пам'ятку з огляду на наведену низку комплексів (особливо два останні та лаз з кургану Кара-Тюбе) слід вважати складним та найбільш масштабним святилищем Степової Скіфії. Він характеризується такими рисами:

1. Насип без поховань з потрійним кромлехом.

2. Крепіда, під західною частиною якої в кінці ланцюжка з п'яти людських жертв лежав гранітний стовп, розміром з людину (мінімум вісім скелетів, знайдені в кургані, є, скоріше, жертвами, ніж супроводжуючими головного небіжчика особами, оскільки центральну споруду важко визнати могилою).

3. П'ять підземних лазів і ям.

Оскільки весь комплекс перекрито насипом, зведеним в один захід, то знайдені під ним 19 амфор дають загальну дату в межах рубежу V-IV ст. до н. е. [47]. З огляду на цю дату підземні споруди Двогорбої Могили, якщо їх усе-таки вважати поховальними, дещо не відповідають своєму часові (вони мали б нагадувати схему Солохи II чи чогось подібного). Якщо ж сприймати їх як елементи культового комплексу, то ця неузгодженість зникає. Крім того, лаз завдовжки 18 м та заввишки 1,8 м у північно-східному

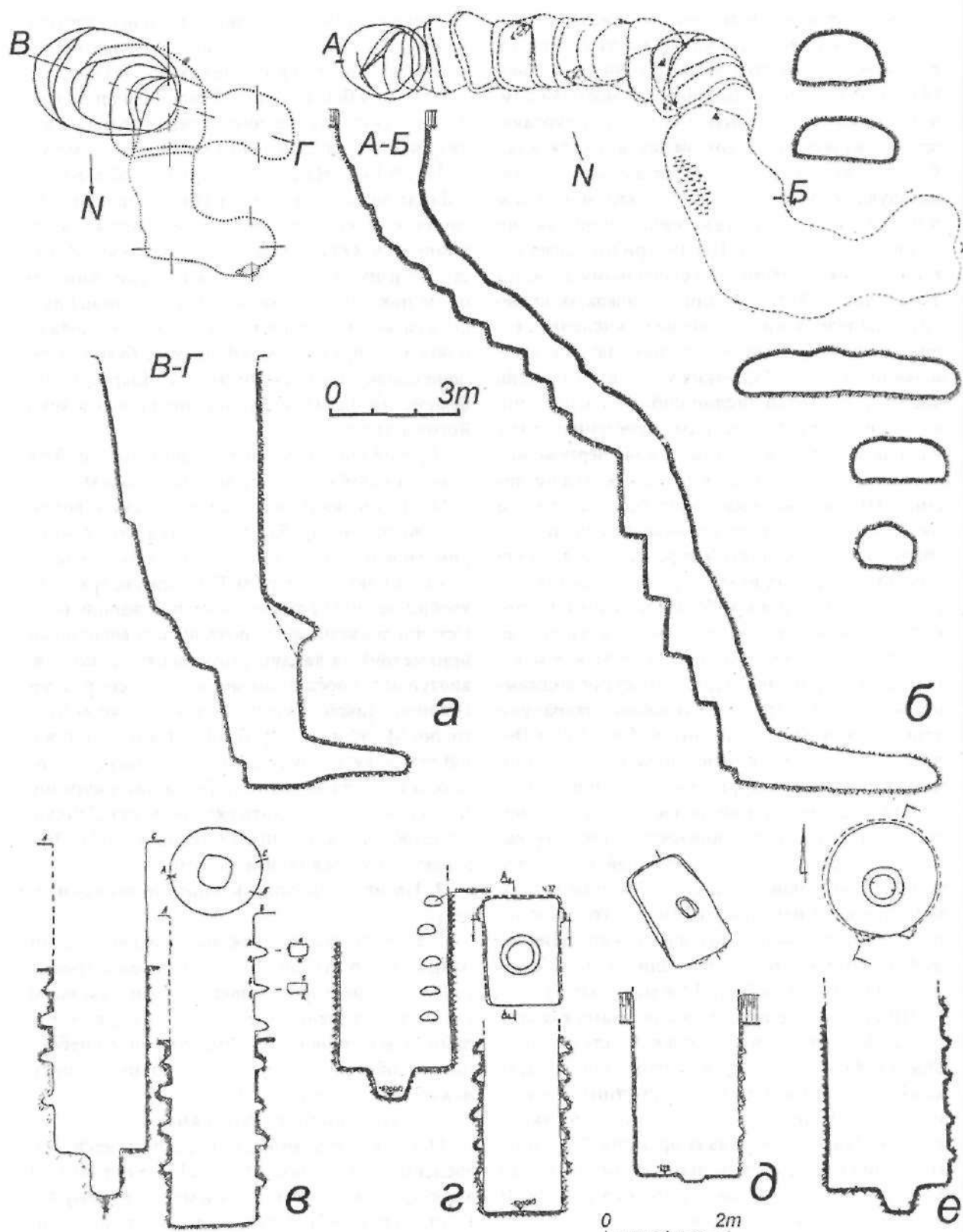

Рис. 3. Плани та перетини підземних культових споруд скіфів. Культові споруди: а – Двогорба Могила (центральна «могила»); б – курган Кара-Тюбе (східний лаз); в – ями з бобрами в курганах Рогачицького поля – Гюнівка, к. 17; г – Верхній рогачик к. XII; д – Верхній Рогачик к. XXVII; е – Верхній Рогачик к. XXVII (яма № 2)

секторі Двогорбої Могили, найімовірніше, є культовою спорудою, а не грабіжницьким лазом (рис. 3, а).

Аргументами на користь культового призначення комплексу Двогорбої Могили слугують лаз у кургані Кара-Тюбе та два паралельні лази Олександрополя, завдовжки 38 м та завглибшки 8,5 м. До того ж, в насипу Олександрополя в 1852 р. знайдено зображення собаки, вирубане з черепашкового вапняку. Цей елемент разом з лазами, можливо, теж є свідченням якихось культових дій, зважаючи на знахідку глиняної голови тварини в «норі» Пришибського кургану [44]. Наявність у насипу Олександрополя ще одного ходу, який починався з кута вхідної ями північно-східної могили, сягав довжини 52 м, в кінці робив дугу і майже підходив із заходу до камери центральної могили, але не поєднувався з нею, теж змушує переглянути визначення його як грабіжницького. У слушності цієї думки переконують спостереження, зроблені на 3-му та 6-му Бесшатирських курганах у Східному Казахстані. Там вдалося дослідити системи підземних галерей завдовжки до 55 м, заввишки 1,1-1,7 м, з архітектурно оформленими входами у вигляді ніш для жирових каганців. Ці конструкції входили з поли під центр насипу кургану, де розгалужувались на кілька коротких сліпих ходів [48]. Так само, як в Олександрополі та Кара-Тюбе, ці галереї закінчуються значно нижче рівня поховальних споруд.

Цікаво, що Г. М. Курочкін у статті, присвяченій «шаманським містеріям у глибинах скіфського кургану», згадуючи підземні галереї Бесшатирських курганів, наводить версію Р. Ісмаїлова, який у кургані в Уш-Тобі (Казахстан) відкрив аналогічну споруду та пов'язав її з повідомленням античної традиції про те, що у саків існував звичай, за яким під час укладання шлюбу молоді влаштовували символічну боротьбу в якихось підземних святилищах [49]. По суті, йдеться про ритуальні дії, що стосуються хтонічних божеств, культів померлих та родючості, причому в легенді про походження скіфів, наведений Геродотом (IV, 8-9), ритуал священного шлюбу здійснюють напівбожества - Геракл та змієдіва, що є персоналіфікацією богині землі. Важко говорити про конкретний зміст хтонічних обрядів, що відбувались у подвійних лазах скіфських курганів. Маємо на увазі й такі розвинуті паралельні лази, як в Олександрополі, чи спрямовані в протилежні боки, як в к. 8 та 9 біля Тимошівки. Крім того, під насипами курганів є низка ям, від яких відходять короткі, наче намічені лази, але вони теж подвійні (більшість з цих об'єктів вважають

грабіжницькими прокопами). Вони зафіксовані: в південній частині к. 31 біля Солохи (яма № 1), в північній частині к. 1 Первомайки-ІІ, к. 12 Верхнього Рогачика, к. 2 радгоспу Суворова. Не випадково, мабуть, ледь намічені два лази-ніші має яма під насипом-святилищем у Тимошівці (к. 7). Слід наголосити, що чотири насипи цієї групи (№№ 7-10), вірогідно, являли собою єдиний культовий комплекс, центром якого був насип № 7, зроблений скіфами, та три зрубні кургани, в яких ними ж було влаштовано «нори»-катакомби.

У пошуках пояснення загадкових лазів скіфів ми звернули увагу на семантичні значення обрядових уявлень індоєвропейців - на ролі миші та крота в них. Ці тварини в деяких найдавніших міфологічних мотивах пов'язані з богом лікування Асклепієм. Святилище Асклепія в Епідаврї нагадує нору крота, а саме ім'я бога етимологічно пов'язане з однією з індоєвропейських назв крота. Вшановували крота в зв'язку з богом зцілення Рудрою в давньоіндійській міфологічній традиції [50]. В обрядовій практиці індоєвропейців кріт та миша сприймаються як у поховальному аспекті, так і в контексті зцілення. Згадаймо штучну печеру пророка Трофонія, збудовану ним в Лебадії, її опис наводить Павсаній (IX.3 7.2-3). У цій печері, вхід до якої розташовано на горі, Трофоній, вихованець Деметри, як віщун проголошував пророцтва, при цьому прохач, після складного підготовчого ритуалу, вводився у стан жаху в вузькому лазі. Перед тим, як потрапити туди, людину за допомогою вузької та тонкої драбини спускали у печеру розміром з «великий глек для випічки хліба, глибиною вісім ліктів» (аналог вхідної ями). Прохач опускав ноги у вузький отвір між стінкою та дном цієї печери і якась сила затягала його в темряву, в таємне святилище, де невидимий голос відкривав майбутнє та безліч інших таємниць. Повертався прохач тим самим шляхом, через той самий отвір. Процес «реабілітації» відбувався на Троні пам'яті, де прохача повертали до тями [51, 52].

Усвідомлюючи вразливість подібної аналогії, все ж відзначимо, що це далеко не пряма аналогія, проте описана Павсанієм печера дещо нагадує лази в археологічних пам'ятках скіфів. А саме:

1. Оракул перебуває на горі - скіфські підземні святилища влаштовують в курганах чи біля них.

2. Навколо печери Трофонія влаштовано мармурову огорожу заввишки в два лікті - у скіфів огорожі чи кромлехи з вапняку.

3. У середині огорожі є штучна печера. Павсаній пише, що вхід до печери схожий на піч для хліба і має чудову кам'яну кладку - подібного в скіфів немає. Але є штучна печера, зі щільною в середині, в яку можна засунути ноги до колін. Залучаючи опис Павсанія, ми намагались показати вірогідність непохвального використання підземних споруд.

Ями з бофрами. Ці споруди, до певної міри, теж підпадають під опис печери Трофонія, наведений Павсанієм. Хоча, звісно, це могли бути релікти іншого культу і призначення ям з бофрами було зовсім іншим. Ями були круглої чи прямокутної в плані форми, в центрі дна мали невеличке кругле поглиблення (бофр). У добре оброблених рівних стінах зроблено невеликі поглиблення-східці на одну ступню. Ця обставина вказує на час спорудження цих ям, оскільки подібні східці зафіксовано в других вхідних ямах центральних споруд Рогачицького курганного поля (к. 25, 1990; Вишнева Могила). У межах цього поховального масиву знайдено найкращі зразки ям з бофрами. На східному краю Рогачицького курганного поля одну з них було введено до валу довгого кургану 17 (рис. 3, в). Вона являла собою яму-колодязь у вигляді циліндра діаметром 1,8 м та глибиною 5,8 м, з бофром на дні та поглибленнями під ногу у стінах. У її глиняному заповненні було знайдено променево кістку дитячої руки. Західний край курганного поля був значно багатший на ями з бофрами - тут вони тяжіли до насипу Верхнього Рогачика. Дві ями були прямокутної (к. 12, 27)

(рис. 3, г, д), одна круглої в плані форми (к. 27) (рис. 3, е). Влаштовані так само в довгій могилі (к. 27), вони дуже нагадували ями на східному краю, як за місцем влаштування, так і за своїми розмірами - мали глибини 5,7 та 5,9 м. У ямі прямокутної форми сходинки було вирізано на протилежних стінах, а в круглій ямі сходинки йшли паралельно на відстані 0,5 м (рис. 3, з).

Можливо, іноді ями з бофрами були центром святилища чи культового місця, як наприклад, в к. 6, к. 12 (1990) Рогачицького поля, к. 6, гр. 1 біля с. Пришиб, в інших випадках вони доповнювали низку культових споруд. Так чи інакше ями з бофрами, разом з іншими елементами святилищ, утворювали цілі комплекси.

Узагальнюючи, зазначимо, що для культової практики скіфів були характерні такі форми сакрального будівництва:

1. Добудова чи пристосування для культових відправ з'єднувальних досипок довгих курганів доби бронзи. (к. 7 в ур. Носаки, к. 5 Рясних Могили).

2. Створення культових комплексів навколо насипів непоховального призначення чи курганів, що домінують у цій групі. (Тимошівка, Верхній Рогачик, Вишнева Могила, Софіївка).

3. Влаштування культових місць, оточених ровом чи кам'яним кільцем, де сакральним центром виступає меч або кам'яна скульптура. (Первомайська, Верхній Рогачик к. 21).

4. Влаштування потаємних культових об'єктів у вигляді нор-катакомб чи ям із бофрами.

1. Русанова И. П. Истоки славянского язычества. Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. - I тыс. н. э. - Черновцы, 2002. - 172 с.
2. Бессонова С. С. Памятники религии и искусства // Археология УССР - 1986. - Т. 2. - С. 165-166.
3. Шрамко Б. А. Вельское городище скифской эпохи (город Гелон). - К., 1987. - С. 127-128.
4. Скорый С. А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. - К., 1997. - С. 23.
5. Дженимо Б., Ольховский В. С., Самашев З. С., Франк-форт А. -П. Исследование древних святилищ арало-каспийских степей: итоги и перспективы // Археология, палеоэкология и палеодемография Евразии. - М., 2000. - С. 7-19.
6. Ольховский В. С., Галкин Л. П. К изучению памятников северо-восточного Прикаспия эпохи раннего железа // РА. - 1997. - № 4 - С. 152-153.
7. Смирнов К. Ф., Попов С. А. Сарматское святилище огня // Древности Восточной Европы. - М., 1969. - С. 210-216.
8. Итина М. А. Загадочные ограды на курганных группах низовьев Сыр-Дарьи и Южного Приуралья // Древности Евразии в скифо-сарматское время. - М., 1984. - С. 78-84.
9. Мошкова М. Г. Культовые сооружения Лебедевского могильника // Древности Евразии в скифо-сарматское время. - М.: Наука, 1984. - С. 196-201.
10. Балонов Ф. Р. Святилища скифской эпохи в Адгее (интерпретация курганов на р. Уль) // Скифо-сибирский мир. - Новосибирск, 1987. - С. 38-45.
11. Шенко Л., Швецов М. Скифо-сарматские комплексы в бассейне реки Калки в Приазовье // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы. - Ростов-на-Дону, 1998. - С. 117-119.
12. Болтрик Ю. В. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новейших исследований от Приазовья до Днепра) // СА. - 1990. - № 4. - С. 38. - Рис. 5.
13. Рябова В. А., Супрунов О. В. Жертовник IV ст. до н. э. у кургані біля Гермонактового селища та башти Неоптолема у гирлі Тірасу // Музейні читання. - К., 1998. - С. 66-77.
14. Ляшко С. Н., Попандопуло З. Х., Дровосекова О. В. Курганные могильники Днепровского Надпорожья. - Запорожье, 2004. - С. 24-25. - Рис. 31.
15. Чередниченко Н. Н., Евдокимов Г. Л., Болдин Я. И., Мурзин В. Ю. Отчет Верхнетарасовской экспедиции ИА АН УССР о раскопках курганов // Архив ИА НАНУ - 1974/2.
16. Мозолевский Б. Н. Раскопки курганов скифского времени у г. Орджоникидзе // АО 1980 года - М., 1981. - С. 285.
17. Кубышев А. И. Отчет о работе ХАЭ в зоне строительства Каховской оросительной системы в Херсонской и

- Запорожской областях в 1983 г. // Архив ИА НАНУ- № 1983/26.
18. Болтрик Ю. В*, Гаврилюк Н.А., Фіалко Е. Е., Буйских С. Б. Отчет о работе Приазовской экспедиции II Архив ИА НАНУ- 1984/17.
 19. ОАК за 1891 г.- СПб., 1893.- С. 92, 165-171.
 20. Бессонова С. С. Курганы Лесостепного Побужья // Древности скифов,- К., 1994.- С. 10.
 21. Ковпаненко Г. Т., Гаврилюк Н. А., Черных Л. А., Сухова И. К. Отчет о работе Южнобугской экспедиции в 1974 // Архив ИА НАНУ- № 1974/11.
 22. Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Балушкин А. М. Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1975 г. // Архив ИА НАНУ- № 1975/32.
 23. Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния П-III вв. до н. э., - М., 1994.- № 15.- С. 18-19.
 24. Симоненко А. В. О позднескифских налобниках // Древности степной Скифии.- К., 1982.- С. 240-241, 243.
 25. Гребенников Ю. С, Ребедайл Г. П. Скифское погребение V в. до н. э. на Ингульце // Курганы Степной Скифии.-К., 1991.-С. 119.
 26. Шенко Л. Г. Культовые скифо-сарматские комплексы // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий.- Донецк, 2000.- С.101-102.
 27. Болтрик Ю. В. Святилище Арея в урочище Носаки // Археологические исследования на Украине в 1976-1977: Тез. докл. конф.- Ужгород, 1978.- С. 61-62.
 28. Евдокимов Г. Л., Куприй Н. М. Работы Краснознаменной экспедиции // АДУ 1990.- К., 1991.- С. 20.
 29. Отрощенко В. В., Саевский Ю. П., Томашевский В. А. Курганный комплекс Рясные Могили у с. Балки // Курганный могильник Рясные Могили и Носаки.- К., 1977.-С. 34-37; Рис. 14,1; 15.
 30. Отрощенко В. В. О каменных изваяниях у племен срубной культуры // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры.- К., 1982.- С. 9-10.
 31. Білозір В. П. Скіфська кам'яна скульптура та передньо-азіатська монументальна традиція // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет» - К., 2000.- С. 151.
 32. Евдокимов Г. Л., Фридман М. И. Курганы скифского времени у с. Первомаевка на Херсонщине // Курганы степной Скифии.- К., 1991.- С. 90-91.
 33. Алексеев А. Ю. О скифском Аресе // АСГЭ.- СПб., 1980.-Вып. 21.-С. 47.
 34. Бессонова С. С. О культе оружия у скифов // Вооружение скифов и сарматов.- К., 1984.- С. 4, 10, 16.
 35. Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии.- М.: Наука, 1991.- С. 133.
 36. Алексеев А. Ю. Эпюд об акинаках // Л. С. Клейн. Археологическая типология.- Л., 1991.- С. 272.
 37. Акишев А. К. «Кумир Ареса». Семантика мотива разрубания-расчленения в сако-скифской и других мифологиях // Скифо-сибирский мир.- Кемерово, 1984.- С. 8-Ю.
 38. Батиева Е. Ф., Прохорова Т. А. Антропология погребения из кургана 10 Кобяковского могильника и мифоритуальная роль руки у сарматов // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы.- Ростов-на-Дону, 1998.-С. 85-86.
 39. Отрощенко В. В., Болтрик Ю. В. Культурнохронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области // Материалы по хронологии археологических памятников Украины.- К., 1982.-С. 43.
 40. Болтрик Ю. В., Отрощенко В. В., Саевский Ю. П., Шелатов С. М. Работы скифского отряда Запорожской экспедиции // АО 1975 г.- М., 1976.- С. 307.
 41. Рассмакин Ю. Я. Скифские памятники верховья р. Молочной // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (К 90-летию Б. Н. Тракова). I Граковские чтения.- Запорожье, 1989.- С. 129-131.
 42. Болтрик Ю. В. Курганы Кара-Тюбе // Древности степного Причерноморья и Крыма.- Запорожье, 1993.- Т. IV.- С. 194.
 43. Рассмакин Ю. Я. О некоторых особенностях скифского погребального обряда Днепро-Молочанского междуречья // Киммерийцы и скифы: Тез. докладов конф., посвящ. памяти А. И. Тереножкина.- Мелитополь, 1992.-С. 83.
 44. Рассмакин Ю. Я., Колосов Ю. Г. Курганный комплекс у пгт Пришиб.- К., 1992.- С. 22.
 45. Антонов А. Л. Святилища-«нори» скифского часу//Археология и древняя архитектура Левобережной Украины И смежных территорий.- Донецк, 2000.- С. 37-39.
 46. Привалова О. Я., Зарайская Н. П., Привалов А. И. Двугорбая Могила //Древности Степной Скифии.- К., 1982.-С. 148-178.
 47. Монахов С. Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары.- Саратов, 1999.- С. 162-163.
 48. Акишев К. А., Кушаев Г. А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или.- Алма-Ата, 1963.- С. 46, 60-62.
 49. Курочкин Г. Н. Путешествие в преисподнюю: шаманские мистерии в глубинах скифского кургана // Скифы. Сарматы. Славяне. Русь- ПАВ.- СПб., 1993- № 6.- С. 27-31.
 50. Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы.-Тбилиси, 1984.- С. 532.
 51. Павсаний. Описание Эллады или Путешествие по Греции во II веке по Р. Х.- СПб., 1887-1889.- С. 739-741.
 52. Грейвс Р. Мифы Древней Греции.- М., 1992.- 619 с.

Yu. Boltryk

THE CULT CONSTRUCTIONS OF STEPPE SCYTHIA

The article is dedicated to the separation of the remains of Scythian cult constructions from the great body of the funeral constructions. Two forms of the ritual manifestation are examined. The first one is obvious; it's the mounds without burial features, cult areas, which were bounded by ditches or stone circle. The second one is buried; it's the so-called «holes» - catacombs and pits with «bofras». An attempt to connect certain constructions with the god of war Arey is made.